

**SARIKAMIŞ HAREKÂTI SONRASI TÜRK ORDUSUNDA
GÖRÜLEN SALGIN HASTALIKLAR VE YAŞANAN KAYIPLAR**
**The Epidemics and Losses Suffered by the Turkish Army Following
the Battle of Sarikamis**

Süleyman TEKİR

Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
kafkastarih@gmail.com

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Bu çalışmada Birinci Dünya Savaşı'nda Sarıkamış Harekâtı sonrasında Türk ordusu içerisinde görülen salgın hastalıklar, hastalıklara bağlı yaşanan kayıplar işlenecektir. 22 Aralık 1914-6 Ocak 1915 tarih aralığında Türk ordusu tarafından icra edilen Sarıkamış Harekâtı başarısızlıkla sonuçlandı. Harekât esnasında ordu birlikleri soğuk ve açlıkla mücadele etmek zorunda kaldı. Bunun sonucunda muharebeler sona erdiğinde ordu içerisinde çok sayıda salgın hastalık aynı anda görülmeye başladı. Türk ordusunun sağlık hizmetleri yeterli düzeyde iyi olmadığı için aylık bazda on bine ulaşan ölüm oranları ile karşı karşıya kalındı. İstanbul'dan bölgeye gönderilen sağlık ekibinin etkin mücadelesi sonucunda 1915 yılının sonlarına doğru salgınlar kontrol altına alındı. Çalışma Genelkurmay Başkanlığı ve Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde bulunan belgeler ile hatıratlar çerçevesinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler; Kafkas Cephesi, Salgın Hastalıklar, Tifüs, Kolera, Dizanteri

Abstract

The current study examines the epidemics and the related losses experienced in the Turkish army following the Battle of Sarikamis in the First World War. The operation carried out by the Turkish army between 22 December 1914 and 6 January 1915 was a failure. During the battle, Turkish troops had to struggle against cold and hunger. In the end of the battle, many epidemics appeared in the army. As the healthcare services of the Turkish army was not sufficient, a monthly death toll of nearly ten thousand was suffered. Thanks to the intensive efforts by the health team sent from Istanbul to the region, the epidemics were taken under control by the end of 1915. The study is based on the documents contained in the Ottoman archives of the Turkish General Staff and Turkish Prime Ministry and various memoirs.

Keywords; Caucasian Front, Epidemics, Typhus, Cholera, Dysentery

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'nda Türk ordusu için kırılma noktası olarak kabul edilen Sarıkamış Harekâtı 22 Aralık 1914-6 Ocak 1915 tarihleri arasında Rus ordusuna karşı icra edildi. Harekât coğrafyasının mevsimsel olarak oldukça soğuk olması başarısızlığın temel nedenleri arasındaydı. Muharebe alanlarının ikmal merkezlerine olan uzaklığı nedeniyle harekâtın başından itibaren askerlerin beslenmesi noktasında ciddi sorunlar yaşandı. Olumsuz hava şartları nedeniyle bazı birliklerin ikmalleri tamamen kesildi. Beslenme noktasında yaşanan ciddi sıkıntılar askerlerin bitkin düşmesine neden oldu. Beslenme zafiyetlerinin üzerine soğuk hava ve barınma problemlerinin eklenmesiyle birlikte Türk ordusu içerisinde toplu ölümler kaçınılmaz bir hal aldı. Ruslar tarafından boşaltılan köyler ile bölgede bulunan Müslüman Türk köylerde yiyecek bulabilen askerler daha şanslıydı. Tüm bu şartlar içerisinde askerlerin bir kısmı hayatlarını kaybetti. Hayatta kalmayı başaranlar ise ciddi sağlık problemleriyle karşı karşıya kaldılar. Bunların başında hiç şüphesiz salgın hastalıklar geliyordu.¹

Kafkas Cephesinde büyük salgın Sarıkamış Harekâtı sonrasında başladı. Harekâtın başarısızlıkla sonuçlanmasını takip eden günlerde Erzurum, cepheden dönen hasta, yaralı ve bitkin askerlerle dolmaya başladı. Tifüs, lekeli tifo ve hummayı racia salgını en yüksek devresini buldu. Sokaklar, ahırlar ve hanlar hayatını kaybeden askerlerle doldu. Salgından sadece askerler değil, doktorlar ve siviller de etkilendi. Birliklerin sağlık işlerinden sorumlu olan Sahra Sıhhiye Müfettişi Süleyman Numan Bey bile lekeli tifoya yakalandı.² III. Ordunun dramatik şekilde neticelenen Sarıkamış Harekâtı sonrası Pasinler ovasında bulunan köyler ile Erzurum ve çevresi hasta ve bitkin askerlerle dolmuştu. Hastanelerin kapasiteleri hastalara cevap verecek miktarda değildi. Salgınlar sadece asker arasında değil sivil halk

¹ Kafkas Cephesinde yaşanan muharebelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: TEKİR, S. 2015: **Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Türk-Rus Mücadelesi 1914-1917**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars. ; Sarıkamış'ta yaşanan muharebelerle ilgili ayrıca bkz: ÖĞÜN, T. 2015. **"Kafkas Cephesi'nde Rus Rületi: Sarıkamış Harekâtı"**, **Yeni Türkiye**, Sayı:73 Kafkaslar Özel Sayısı-III, s.765-794. Ankara.; Sarıkamış Harekâtı'nın basına yansımaları için ayrıca bkz: URAL, S 2005. **"1914-195 Yıllarında Kafkas Cephesi'nde Yaşanan Olayların Türk Basınındaki Yansımaları"**, Atatürk Dergisi, Cilt:4, Sayı:4, s.65-89, Erzurum.

² **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri**, s.18-19, Ankara. ; SAĞLAM, T. 1941: **Büyük Harp'te 3'üncü Orduda Sıhhi Hizmet**, s.11. İstanbul.

arasında da ciddi şekilde etkisini göstermeye başlamıştı. Erzurum’da günlük 20-30 kişi özellikle lekeli tifodan hayatlarını kaybediyorlardı. Hava değişimine gönderilen ve firari durumda olan askerler ise memleketlerine ulaşmak için kat ettikleri mesafelere hastalıkları taşıyorlardı.³

Türk ordusunun harp esnasında kullanacağı sağlık yönetmeliğinde dahi diğer alanlarda olduğu gibi Alman etkisini görmek mümkündür. Sağlık yönetmelikleri Alman harp sağlık yönetmeliğinin çevirisiydi. “*Emraz-ı Sâriye ve İstilâiye*” adlı nizamname 13 Nisan 1914’te yayınlanmıştı. Ancak nizamnamede yazılı olanların harp sahasında uygulanabilirliği bulunmuyordu.⁴ Lekeli hummaya karşı alınması gerekli tedbirleri içeren bir başka nizamnamede 1914 yılında ayrıca yayınlanmıştı.⁵

Salgın hastalıkların kahir ekseriyeti gerekli hijyen şartları sağlanamadığı için ortaya çıkıyordu. Lekeli tifo (tifüs) ve ölümcül hummayı racia bitler ve keneler aracılığıyla kan yoluyla bulaşılıyor, tifoya ise pis içme suları neden oluyordu. Kolera bağırsak enfeksiyonu şeklinde ortaya çıkıyor, erken tedavi edilmediği için ölümlere yol açıyordu. Kazıklı humma (tetanos), kabakulak, çiçek, kızamık, yılcık ve dizanteri ise ölümcül sonuçlar doğuran diğer hastalıklardı.*

1. Sarıkamış Harekâtı Sonrası Ordunun Genel Sağlık Durumu

Salgın hastalıkların her geçen gün şiddetini artırmasında Rus işgaline uğrayan yerlerdeki Müslüman ahalinin Erzurum’a doğru göç etmesi de önemli rol oynadı.* Savaşın başından Şubat 1915’e kadar geçen beş ay

³ ÖZDEMİR, H. 2010: **Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918**, s.189. Ankara.

⁴ KARATEPE, M. 1999, **I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, s.21. İstanbul. ; Nizamname için bkz: **Emrâz-ı Sâriye ve İstilâiye Nizamnâmesi**, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1330, s.1-24.

⁵ Nizamname için bkz: **Lekeli Hummaya Karşı İttihaz Olunacak Tedâbir-i Tahaffuziye ve Mania-i İstilâiye Üzerine Talimâtname**, Dahiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umûmiyesi Neşriyatı, İstanbul 1330, s.1-44.

* Cephe bölgesinde görülen salgın hastalıkların tıbbi literatürdeki karşılıkları şu şekildedir; Hummayı racia (*borrelia recurrentis*), Lekeli tifo (*rickettsia prowazeki*), Tifo ya da karahumma (*salmonella*), Dizanteri (*shigella*), Kolera (*vibrio cholera*), Çiçek (*poxvirus*).

* Kafkas cephesinde yaşanan göçler ve muhaceret ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: TEKİR, S. 2016: “**Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler**”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı: XVI/32, s.43-65. ; 19. Yüzyıl Kafkas muhacirleri için ayrıca bkz: AKAY, T. 2013: “**XIX Yüzyılda Kafkasya’dan Osmanlı Devleti’ne Yönelik Göç Hareketlerinde Sinop’un Yeri**”, I. Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi,

zarfında yalnız Erzurum merkezde mezarlıklarına defnedilen cenaze miktarı 10 bini geçmişti. Erzak ve cephanede hizmet görürken telef olan binlerce hayvan gelişi güzel etrafa atılmıştı. Askeri mezarlıklarda defin işlemleri rastgele yapıldığından bölgede bulunan doktorlar ilkbahar geldiğinde şehirde başta kolera olmak üzere hastalıkların salgın haline geleceğinden endişe etmekteydi. Erzurum Belediyesi'nin hastalıkla mücadelede edecek ne gücü nede parası vardı. Bu konuda tek umut hazineye gelecek yardıma bağlıydı. Cenazelerin yeniden gerekli derinliğe defnedilmesi için acilen beş bin liraya ihtiyaç duyuluyordu. Aksi takdirde hastalıkların yeraltı sularıyla daha fazla yayılmasından korkuluyordu.⁶

Sarıkaş Harekâtının son günlerinde III. Ordu komutanı olan Hafız Hakkı Paşa salgınların daha fazla yayılmaması için gerekli önlemleri almaya çalışıyordu. Bu kapsamda 15 Ocak 1915 tarihli bir telgrafla Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya bakımsızlık yüzünden hasta ve yaralı askerlerin ölmekte olduğunu bildirerek ilk posta ile en az 50 doktor ile 500 sıhhiye neferinin acilen gönderilmesini istemişti.⁷ Oysa o tarihte, Rus filosunun tehdidi altında bulunan Karadeniz mevsim itibariyle de fırtınalı olduğundan deniz ulaşımı neredeyse imkânsız hale gelmiş bulunuyordu. Karayolları ise yetersiz ve kullanışsız olduğundan istenen personelin zamanında cepheye ulaştırılması çok zor görünüyordu.⁸ Tabii bunun için elde yeterli doktor ve sıhhiye neferi bulunup bulunmadığı da ayrı bir sorundu.

Hafız Hakkı Paşa 20 Ocak 1915'te yaptığı teftişler sırasında hastanelerin içler acısı durumunu üzümlere görmüş salgın hastalıkların orduya verdiği ağır zayıtı günlüğüne şöyle not etmişti: "*Hastaneleri gezdim. Felaket. Maktel (birinin öldüğü yer). Yevmiye 44 şehit, 40'da Köprüköy'de, bugün 130 Erzurum'da. Bir o kadar da yollarda ve diğer hastaneleri de sayarsak harp zayıtı yevmiye 420-450 nefer zayı ediyoruz. O halde şu son 20 gün zarfında 9000 genç gömdük demektir.*"⁹

Ordu Karargâh Kurmayı Aziz Samih salgın hastalıkların yol açtığı zayıtı şu şekilde tasvir ediyordu: "*Ordu kumandanına kadar sirayet dairesini genişleten tifüs ve hummayı racia çok adam öldürüyor. Hasankale'nin şimalinde uzun ve derin hendekler açılmış. Her gün arabalar*

Karabük, s.3-13.

⁶ BOA, DH.İ.UM, Z-6/42-4.

⁷ Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), BDH. 2814.42.026.

⁸ BOA, DH. İ.UM. EK, 6/1.

⁹ Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü, Yayına Hazırlayan: Murat Bardakçı, s.101-102, İstanbul 2014.

bunlara mütemadiyen ölü taşıyor... Yirmi doktor hasta yatıyor. Doktorlarımız çok fedakârane hareket ediyorlar. Çekinmeden seve seve hayatlarını tehlikeye koyuyorlar."¹⁰

Genel Karargâh 1. Şube Müdürü olarak İstanbul'da görev yapan İsmet (İnönü) Bey ise hatıralarında yaşanan durumu şu şekilde özetliyordu: *"Sarıkamuş Muharebesinde çok zayıat vererek, ricata ve hudut mevziilerimize dönmeye mecbur olduk. Muharebenin hemen ardından tifüs orduyu istilâ etti. O devirde bu hastalık harp zamanının korkunç afeti sayılıyordu. Bütün bu talihsiz şartlar bir araya gelerek, cengâver 3. Ordumuzu daha harbin başlangıcında çok yaralı ve sakat bırakmıştı.*"¹¹

Ordu hekimlerinden M. Derviş Kuntman'ın 28 Ocak 1915 tarihinde tanık olduğu aşağıdaki olay ölüm hadiselerinin kanıksandığını gösteriyordu:

*"Sarıkamuş'tan sonra tifüs memlekette korkunç bir şekil aldı. Bütün köy ahırları hastalarla ve samanlıkları ölülerle doldu. Bizim Samikale samanlıklardan birçok ölü topladık. Bu amaçla ara sıra geziyor ve temizlik yaptırıyordum. Bir gün yine bir samanlığa uğradım. Burada rastladığım manzara beni dehşetler içinde bıraktı. İki, üç asker karavanalarını bir ölünün dizleri üstlerine koymuşlar, karşı karşıya geçmiş öylece yemeklerini yiyorlardı. Beni görünce hiç aldırmadılar, yemeklerine devam ettiler. Bende görmezden geldim, dışarı çıktım. Biraz sonra cenazeyi kaldırtım. Askerlerimiz artık kanıksamışlardı. Ölüden ölüme kesinlikle ürkmüyorlardı. Ne yapsınlar! Zavallılar o kadar bitmişlerdi ki kırmakla kaynatmakla başa çıkamıyorlar, bu nedenle rahat yüzü görmüyorlardı. O kadar ki doğrudan doğruya bitlerin saldırısına uğrayıp ölenler vardı. Kısacası bitsiz yer kalmamıştı. O da ancak ölülerdi, çünkü insan ölüp de cesedi soğuyunca bitler derhal kaçıyorlardı..."*¹²

III. Ordu'da Erkan-ı Harbiye Reisi Guze Bey hatıralarında Sarıkamuş Harekâtı sonrası görülen salgın hastalıklarla ilgili gözlemlerini şu şekilde aktarıyordu: *"Sarî hastalıklardan tifüs, lekeli humma, dizanteri, hummayı racia hastalıkları orduda, menzilde, memleketin birçok şehirlerinde bilhassa Erzurum'da şiddetle hüküm sürüyordu. Bu hastalıkların menzildeki büyük nakliyattan mı hâsıl olduğu yahut huduttaki çete muharebelerinden mi alınmış olduğu malûm değil ise de şarkta temizliğe çok itina edilmemesi*

¹⁰ SAMİH, A. 1934: **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe**, s.35, Ankara.

¹¹ İNÖNÜ, İ. 1999: **Hatıralar (Birinci Dünya Harbi)**, s. 26-27, İstanbul.

¹² KUNTMAN, D. 2010: **Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları**, s, 97-98, Ankara.

*herhalde bu hastalığın zuhuruna saik olmuş fazla mesai ve mezahim yüzünden çok yorgun düşmüş neferler de bu hastalık için çok müsait bir zemin teşkil etmişlerdir...*¹³

Şiddetli kış şartları hüküm sürerken askeri birliklerden günlük 300 ila 400 asker çeşitli şikâyetlerle hastanelere başvuruyorlardı. Hastanelerde hijyen kurallarından söz etmek mümkün değildi. Bütün köy odaları ve samanlıklar hastalarla ve cesetlerle dolmuştu. Askerler her köşe başında ateş ve sefalet içerisinde kıvranıyorlardı. Olumsuz hava şartlarından sıcaklık eksi derecelerde seyrediyordu. Bu durumda toprağı kazmak ve naaşları gömmek mümkün değildi. Ölülerin üzerindeki bitler naaş soğuyunca bir diğer canlının üzerine geçiyordu. Bu durumda hastalığın önüne geçmek pek mümkün gözüküyordu.¹⁴

Hafız Hakkı Paşa bu ağır tablo karşısında çok sert önlemler alma yoluna gitti. Bölgede görev yapan ve ihmali görülen mutasarrıf ve kaymakamların asılacağı yayınladığı emirle ilgililere bildirdi. Hastane adı altındaki ölüm yerlerinde gerekli tertibatın alınması için tüm adımlar atılıyordu.

Kime ait olursa olsun hastane olarak kullanılmaya müsait binalara el konulmasını, hastanelerdeki açlığa bir an önce son verilmesini, 45 yaşından büyük herkesin hizmetçi olarak çalıştırılmasını, görevden kaçmak isteyenlerin idam edilmesini emretmişti.¹⁵ Ancak ne yazık ki bu teftişler sırasında herhangi bir tedbir almadan hastalarla kurduğu yakın temas, kendisinin de tifüse yakalanmasına yol açtı. Yapılan tedavinin ardından 7 Şubat 1915'te sağlık durumu biraz düzeldiyse de¹⁶ 9 Şubat'ta hastalığı yeniden nüksetti.¹⁷ 11 Şubat'ta durumu iyice ağırlaşan¹⁸ Hafız Hakkı Paşa, tifüsle mücadelesini kaybederek 12 Şubat 1915'te vefat etti.¹⁹

¹³ GUZE, 1931: “**Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler**”, Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, 1 Kanun-u Sani 1931, Sayı 20, s.60, İstanbul.

¹⁴ ÖZBAY, K. 1976: **Türk Askeri Hekimliği Tarihi ve Askeri Hastaneleri**, s.132-133, İstanbul.

¹⁵ **Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü**, s.101-102.

¹⁶ BOA, DH. ŞFR. 460/80.

¹⁷ BOA, DH. ŞFR. 460/91.

¹⁸ BOA, DH. ŞFR. 461/22.

¹⁹ Hafız Hakkı Paşa 1879'da Manastır'da doğdu. Harbiye'den Enver Paşa'nın dönem arkadaşıydı.1902'de yüzbaşı oldu. Balkanlarda çeşitli askeri görevlerde bulundu. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi için yapılan faaliyetlerde aktif rol oynadı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi son görev yeri oldu. X. Kolordu Komutanlığı vazifesiyle başladığı cephe hayatında III. Ordu Komutanı iken hayatını

2. Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler ve Yaşanan Kayıplar

Sarıkamış Harekâtı esnasında hastalıktan dolayı yaşanan kayıpların tam rakamlarına ulaşmak mümkün değildir. Bunun en önemli sebebi ordunun büyük miktarda kayba uğramasıyla beraber konuya ilişkin evraklarında kaybolmasıdır. Yine de harekâta denk gelen tarihlerde özellikle cephe gerisindeki hastanelerin kayıtlarına göre bir takım rakamlara ulaşmak mümkündür. Ocak 1915'te çok sağlıklı olmayan istatistiklere göre, hastanelere başvuranların 9485'i hayatını kaybetti. Hafız Hakkı Paşa'nın 20 Ocak 1915'te günlüğüne kaydettiği rakamlar bunu doğrular niteliktedir. Bu grup içerisinde hastalıktan dolayı hayatını kaybeden asker sayısı 5842 iken, aldıkları yaralardan dolayı şehit olan asker sayısı ise 3.643'tür. Ocak ayının son günlerinde 2366'sı hastalıktan, 389'u yaralı olmak üzere 2755 hastanın tedavisine devam ediliyordu. Hastanelere salgın hastalıkların başında gelen lekeli tifo şikâyetiyle gelen 522 hastanın 251'i, hummayı raciadan 223 hastanın, 121'i, dizanteriden 537 hastanın, 145'i, yılançık hastalığından 46 hastanın 37'si, tetanostan 10 hastanın 5'i hayatını kaybetti.²⁰

Şubat 1915'te tifüs ve hummayı racia salgınının iyice artması karşısında ordunun sağlık birimleri adeta çaresiz kaldı. Yalnızca askeri personelden 20 bin hasta vardı. Hastalıklar ahaliye de sirayet etmiş bazı köylerde inanılmaz boyutlara ulaşmıştı. Nakliye araçlarının eksikliği hastaların nakline ve tedavisine mani oluyordu. Hastalığa yakalanan 20 doktor hayatını kaybederken, 30 kadarı da iş göremeyecek derecede hastalanmış olduğundan sağlık personeli açığı iyice büyümüştü.²¹

Erzurum Valisi Tahsin Bey'e göre hastalığın bu derece yayılmasının başlıca sebepleri şunlardı:

- 1- Asker tıbben pislikten sakınmıyordu ve tahaffuzhaneden haberdar değildi.
- 2- Harp arazisi gayet soğuktu ve bir metre kar ile kaplıydı.
- 3- Hastalığın aniden yayılmasıyla Erzurum ve civarında hususi hanelerde tedavi yapmak mecburiyetinde kalınca hastalık ahaliye sirayet etmişti.

kaybetti. Özellikle Sarıkamış Harekâtı'nın başarısızlığa uğramasından sonra aldığı tedbirler III. Ordu'nun tamamen yok olmasını engelledi. Hafız Hakkı Paşa askeri kişiliğinin yanında iyi bir yazardı. Şanlı Asker ve Bozgun adında iki tane kitap yazmıştı. Bkz: **Harp Mecmuası**, Teşrin-i Sani 1331, Sayı:1, Sene:1 Matbaa-yı Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, s.11.

²⁰ SAĞLAM T. 1941: s.13.

²¹ BOA, DH.İ.UM, Z-6/42-3.

- 4- Harekât sonrası sayıları iyice artan subay ve erlere normal hasta gibi muamele yapılıyordu ve tedavilerine yönelik gerekli özen gösterilmiyordu.
- 5- Yaralı ve hastaların Erzurum'a en yakın merkezler olan Erzincan, Trabzon, Mam'üretül Aziz'e sevki için soğuk hava ve yolların müsaade etmiyordu. Ayrıca bu sevkiyat için yeterli derece at arabası bulunmuyordu.
- 6- Cephe gerisindeki merkezde yaşanan izdihamdan dolayı ister istemez hasta sayısını azaltmak için askerler hava değişimi ile uzak mesafelere yaya olarak gönderiliyordu. Bunun sonucu olarak yollarda telef oluyorlar ve hastalık memleketin uzak noktalarına kadar ulaşıyordu.
- 7- Seferberliğin ilanından savaş başlayana kadar hastalık ve hastane namına hiçbir teşebbüste bulunulmamıştı.
- 8- Hastalıkla mücadele için her türlü tedbirin biranda alınmak isteniyordu.
- 9- Doktorların özellikle hastabakıcıların sayılarının yetersizliği ile Erzurum şehir olarak pis olması.²²

Tahsin Bey salgın hastalıklara yol açan etkenleri yukarıdaki gibi sıraladıktan sonra acilen alınması gereken önlemleri ise şu şekilde tespit ediyordu;

- 1- İstanbul ve civarındaki askeri, sivil ya da özel tabiplerden 40-50 doktor ile 200 hastabakıcının acilen Erzurum'a gönderilmesi,
- 2- Hummayı racianın önüne geçmek için 914 denilen aşından acilen gönderilmesi,
- 3- Hasta ve yararlıların taşınması için 100 adet at arabası gönderilmesi.

İstanbul'dan talep edilen sağlık personelinin, aşı ve araçların gönderilip gönderilmediği tespit edilememiş ise de Türk doktorlarının kendi imkânlarıyla salgının önüne geçemedikleri anlaşılmaktadır. Bu yüzden, yaptıkları mücadelenin başarısız olduğunu gören ordu hekimleri, mücadelenin yeni gelişmeler ışığında daha etkin bilimsel yöntemlerle yapılabilmesi için Almanya ve Avusturya'dan tıp profesörleri gönderilmesini istemişlerdi.²³ Erzurum Valisi Tahsin Bey ise hastalara moral kazandırmak ve tedavilerine yardımcı olmak için masrafları orduya ait olmak üzere İstanbul'dan iki sinema kumpanyasının gönderilmesini rica etmişti.²⁴

Bir türlü önlenemeyen tifüs salgını çok geçmeden ülkenin iç kesimlerine doğru da yayılmaya başladı. Hastalığın yayılmasına harekât

²² BOA, DH.İ.UM, Z-6/42-2. ; BOA, DH. ŞFR. 460/57.

²³ BOA, DH.İ.UM, Z-6/42-2. ; BOA, DH. ŞFR. 460/57.

²⁴ BOA, DH. ŞFR. 458/102.

esnasında esir alınan Rus askerlerinin Sivas'taki kamplara sevk edilmesi neden oldu. Salgından etkilenen esirlerin hastalığı iç bölgelere taşınması salgını daha büyük bir tehdit haline getirdi. Cepheye taze kuvvet olarak gönderilen askerler de söz konusu esirlerle aynı yolu kullandıklarından daha cepheye ulaşmadan hastalığa yakalanma riskiyle karşı karşıya kaldılar. Bu yüzden esirlerin muayene edildikten sonra iç bölgelere gönderilmesine başlandı.²⁵

Sahra Sıhhiye Müfettişi Süleyman Numan Bey'in önerileri ile iki günde bu salgından kurtulacağına inan Tahsin Bey konuyla ilgili Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'dan acilen bulgur, çay ve şeker ile askerin çamaşırlarını yıkayabilmesi için sabun gönderilmesini istemekteydi. Erzurum'da bulunan sabun ve şeker tükenmek üzereydi. Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve Müdaafa-i Milliye Cemiyetlerinin ortak yapacağı çalışmalarla Erzurum'a 25 bin kıyye sabun ve 100 bin kıyye şeker gönderebilirse orduya ve memleketin sıhhi durumuna büyük hizmet yapmış kabul edileceklerdi.²⁶

1 Mart 1915 itibariyle Erzurum'da hastalık ahali arasında da iyice yayılmıştı. Sıhhi anlamda durum içinden çıkılmaz bir hal alırken Erzurum'da yalnızca 15 doktor kalmıştı. Doktorlar hastalıkla mücadele esnasında yeterli koruyucu tedbirler alınmadığı için hayatlarını kaybediyordu. İlk etapta Erzurum'a en az 50 doktorun gelmesi gerekiyordu. Havaların ısınmasıyla birlikte hastalığın daha da yayılacağı yönünde Erzurum'da genel bir endişe oluşmuştu.²⁷

Salgınının halk arasında iyice yayılması ve ölümlere sebep olması buna bağlı olarak alınan tedbirlerin yetersizliği Erzurum halkını harekete geçirmişti. Erzurum vilayetinin ileri gelenleri kasabalarda ve köylerde sağlık seferberliğine katılıyorlardı. Öğrenciler hastaların ihtiyaçlarını gidermek için hastabakıcı gibi çalışıyorlardı. Ancak koruyucu tedbirlerin eksikliği birçoğunun hastalığa yakalanarak hayatlarını kaybetmelerine neden oldu. Erzurum esnafı bu manzara karşısında sadece kefenlik bez yardımı yapabiliyordu.²⁸

Vefat eden Hafız Hakkı Paşa'nın yerine Ordu Komutanlığı'na atanan Mahmut Kamil Paşa cepheye giderken salgın hastalıklarla mücadele etmek üzere Tabip Doktor Tevfik Beyi de beraberinde Erzurum'a götürmeye karar verdi. Tevfik Bey'de bazı genç doktorları kafileye dâhil etti. 17 Şubat

²⁵ BOA, DH. ŞFR. 460/72.

²⁶ BOA, DH. ŞFR. 461/21-1-2; BOA, DH. İ.UM, Z-6/42-1.

²⁷ BOA, DH. ŞFR. 461/57.

²⁸ ÖZBAY K. 1976: s.133.

1915'te İstanbul'dan yola çıkan Kâmil Paşa, yollar kötü, mevsim kış olduğundan maiyetindeki doktor ekibiyle Erzurum'a ancak 22 günde varabildi. Tevfik Bey Ordu Sıhhiye Reisliğine getirildi. Beraberinde getirdiği doktorlara ilk iş olarak Hasankale Hastanesini temizleme görevi verildi. Çünkü hastanede dezenfektasyon diye bir kavram olmadığı gibi her yeri bit kaplamıştı. Hastanenin iki baştabibi de tifüsten hayatını kaybetmişti. Hâlihazırdaki manzara hastane görüntüsünden çok uzaktı. Ölen askerler hastanenin 20 metre ilerisinde açılan çukura gömülüyordu. Hızlı bir şekilde çalışmalara başlayan doktorlar ilk iş olarak dezenfektasyon ünitesi kurarak bütün hastaları buradan geçirdi. Aynı zamanda tifüs hastalarından alınan kanlar 56 derecede ısıtılarak aşı hazırlanmaya başladı. Aşı birkaç denemeden sonra işe yaradı. Hastalık kapan askerlerin hava değişimine gönderilmesi yasaklandı. Böylece hem askerlerin hayatı korunacak hem de hastalığın ülkenin diğer yerlerine yayılmasına engel olunacaktı.²⁹

1915 Mart ayında alınan sıhhi tedbirler neticesinde lekeli tifonun etkisini az da olsa kaybettiği görüldü. Mart ayında çeşitli şikâyetlerle 38.730 hasta hastanelere başvururken bunların 9.242'si hayatını kaybetti. Lekeli tifodan başvuran hasta sayısı 2.109 iken, bunlardan 1.116'sı hayatını kaybetti. 6 Şubat 1915'de Hasankale'de 2.041, Erzurum ve civarında (İlca, Kan, İstavuk) 8.906, Bayburt'ta 1.050, Trabzon'da 1.000, Bulanık'ta 457, Hınıs'ta 913, Malazgirt'te 412, Van'da 521 hasta ve yaralı vardı. Kesin olmayan rakamlara göre Erzincan, Elazığ, Muş, Bitlis, Diyarbakır hastaneleriyle birlikte III. Ordunun hasta ve yaralı mevcudu 20.000 civarındaydı.³⁰

Trabzon Alman Konsolosu Dr. Heinrich Bergfeld'in 2 Mart 1915'te Almanya'ya gönderdiği rapor Karadeniz hattında da sağlık işlerinin yolunda gitmediğini gösteriyordu. Hastanelerde yatan her 1000 asker arasında günlük ölüm oranı 30 ila 50 arasında değişmekteydi. Yardımların yetersiz olmasından dolayı Türk askerleri adeta kırılıyordu.³¹ Cephe görev yapan Alman Kızılhaç'ında görevli doktorlardan Colley ve Zlosisti'nin 3 Mart 1915'te Erzincan'dan verdikleri bilgiye göre sağlık tedbirlerinin

²⁹ GÖKÇE T. İ. 1968: “**Erzurum Anılarımdan Çizgiler**”, Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi, Haz. Nusret Karasu-Nihat Özyardımcı, Ankara, Ulusal Verem Savaş Derneği XXI. Kongresi, s.50-52. Ankara.

³⁰ SAĞLAM T. 1940: **Cihan Harbinde III. Orduda Sıhhi Hizmet Ait Küçük Bir Hulâsa**, s.6-7. Ankara.

³¹ BECKER H. 1983: **I. Dünya Savaşında (1914-1918) Osmanlı Cephesinde Askerî Tababet ve Eczacılık (Alman Kaynaklarına Göre)**, İstanbul Üniversitesi Deontoloji ve Tıp Tarihi ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.32. İstanbul.

alınamamasından dolayı Türk ve Alman askerleri görülmemiş derecede büyük zayıflar veriyorlardı.³²

III. Ordu Sıhhiye Dairesinin 28 Mayıs 1915'te verdiği bilgilere göre ordunun depo birlikleri hariç hastanelere başvuran hasta sayısı 25.478 idi. Hastaneye başvuranların 18.928'inin tedavileri tamamlanmış veya devam ediyordu. Bu hastaların 5.224'ü hayatını kaybetti. Karahumma salgını Erzurum ve civarını etkisine aldığından hastalıkla mücadele de yetersiz kalıyordu. Bu hastalığa yakalanan 378 hastanın 375'i hayatını kaybetti. Yaşanan ölümlerin büyük kısmı Nisan ayından kalanlardı. Lekeli tifodan 1.223 hastadan 551'i, hummayı raciadan 1.571 hastadan 460'ı hayatını kaybetti. Bu rakamlara Van Seyyar Jandarma Tümeni, Üçüncü İhtiyat Süvari Tümeni ve Milo Hudut Taburu dâhil edilmemişti.³³

Tifoya bağlı ölümlerin Mart ve Mayıs 1915 döneminde yüksek olmasının sebebi lekeli tifo ve hummayı racia ile karıştırılmasından ileri gelmektedir. Bu karışıklık ilerleyen süreçte düzelmiş hastalığın ayrımı daha net şekilde yapılabilmektedir.

25 Haziran 1915'te III. Ordu emrindeki Birinci ve İkinci Kuvve-i Seferiyeler, 36. Tümen, Van Seyyar Jandarma Tümeni ve Müretteb Halil Bey Kolordusu hariç hastanelere başvuran 18.287 kişinin 11.447'si tedavi edilmiş veyahut tedavisi devam etmekteydi. Bu sayının 3.164'ü ise hayatını kaybetti. Karahumma şüphesiyle başvuran 114 kişiden 67'si, lekeli tifodan başvuran 1.127 hastadan 464'ü, hummayı raciadan 1.333 hastadan 343'ü, hummadan 71 hastadan 14'ü, Kızamıktan 8 hastanın 3'ü hayatını kaybederken kabakulaktan 2 hastanın tedavisine devam edilmekteydi.³⁴

Haziran ayından önceki dönemde XI. Kolordu depo birlikleri dâhil olmadığı halde, III. Ordu birliklerinin %18,5 hastalanırken bunların %3,2'si hayatını kaybetti. Hastalıktan dolayı başvuranların oranı dikkate alındığında bu grubun %18'nin hayatını kaybettiği görülmektedir. Geçen aylar ile mukayese edildiğinde hastalık adedi ve ölüm oranı önemli ölçüde azalmıştı. Hastalıktan dolayı hayatını kaybedenlerin sayısı neredeyse sabit kalmıştı. Karahumma ve lekeli tifodan dolayı hastanelerde yatan hasta adedi azalmıştı. Buna bağlı olarak Erzurum hastanelerinde yatan hastaların sayısı azaldı. Bu dönemde Ilıca'da bulunun nekahethaneden üst düzeyde istifade edilmeye başladı. 17 Temmuz 1915 itibarıyla Erzincan'da bulunan yatak

³² SANDERS L. 1999: **Türkiye'de Beş Yıl**, Cilt:1, s.71. İstanbul.

³³ ATASE, BDH. 2233. 146. 002-02.

³⁴ ATASE, BDH. 2233. 146. 002-001.

sayısı 2200 seviyesindeydi.³⁵

Temmuz 1915 süresince III. Ordu'da hastaneye başvuran 18.557 hastadan 3.204'ü hayatını kaybetti. Karahummadan başvuran 110 hastadan 38'i, lekeli tifodan 646 hastadan 289'u, hummayı raciadan 1.206 hastanın 330'u, dizanteriden 300 hastadan 16'sı, türü belirlenemeyen hastalıklardan başvuran 98 hastadan 50'si, hayatını kaybetti. Ayrıca 3 kabakulak, 1 çiçek hastalığı tedavi edildi. Cephenin güney kanadında çatışmaların özellikle temmuz ayında yoğunlaşması yüzünden 5.316 yaralı hastanelere getirildi. 1.400 asker ise aldıkları yaralardan dolayı şehit oldular. Bu ay zarfında ordu mevcudunun %15'i hastalanırken %2,6'sı hastalıktan vefat etti. %4,3'ü ise yaralandı veya şehit oldu.³⁶

Ağustos 1915'te III. Ordu'da hastalıktan dolayı 15.845 başvuru olurken bunlardan 2.927'si hayatını kaybetti. Ağustos zarfında karahummadan gelen 97 hastanın 78'i, lekeli tifodan 528 hastadan 194'ü, hummayı raciadan 1.116 hastadan 383'ü, dizanteriden 524 hastadan 256'sı hayatını kaybetti. Bunların dışında 171 hastayla ilgili herhangi bir tanı konulamazken bu gruptan da 40 kişi vefat etti. Ayrıca kabakulaktan 5 hasta, çiçekten 2 hasta, kazıklı hummadan 5 hasta tedavi edildi. Cephe bölgesinde yaşanan muharebelerde ise 279 asker yaralanırken 65 asker ise şehit düştü. Hastalıklardan yaşanan kayıplar ile muharebelerdeki kayıplar karşılaştırıldığında salgınlardan çok daha fazla kaybın yaşandığı dikkatlerden kaçmamaktadır.³⁷

Ağustos ayında ordunun %12,7'si hastalanırken %2,3'ü hastalıklardan hayatını kaybetti. Yaralananların oranı ise %0,2'de kaldı. %0,05'i ise şehit oldu. Geçen aylar ile mukayese edildiğinde hastalık adedin azaldığı görülmektedir. Oransal anlamda geçen ay ile karşılaştırıldığında hastalıklar %15'ten %12,3'e geriledi. Buna rağmen %17 olan vefat oranı %18,2'e yükseldi. Aşılama faaliyetlerine cephe bölgesinde tüm hızıyla devam edildi. Ancak kolera tehlikesine karşı İstanbul'dan yeteri miktarda aşı gelmemekteydi. Erzurum'daki eldeki mevcut şartlarla günde 5 kg kadar aşı üretilmekteydi.³⁸

Eylül 1915 zarfında III. Ordu dâhilinde 16.581 hasta hastanelere başvururken bunlardan 3.462'si hayatını kaybetti. Karahummadan başvuran 40 hastadan 25'i, tifüsten 236 hastanın 17'si, dizanteriden 651 hastanın

³⁵ ATASE, BDH. 2233. 146. 002-001-002.

³⁶ ATASE, BDH.2233. 146. 002. 06.

³⁷ ATASE, BDH.2233. 146. 002. 03.

³⁸ ATASE, BDH.2233. 146. 002. 03.

149'u, çiçekten 4 hastadan 1'i, kazıklı hummadan 1 hasta, kesin tanı konulamayan 223 hastadan ise 40'ı hayatını kaybetti. Yaşanan çatışmalarda ise 45 yaralı ve 5 şehit vardı. III. Ordu'yu Ruslar değil salgınlar telef ediyordu.³⁹

Kasım 1915'te hastanelere başvuran hasta sayısı 17.494 idi. Bunlardan 8.962'si taburcu edilirken, 4.790'ı ise hayatını kaybetti. Karahummadan başvuran 76 hastanın 41'i, lekeli tifodan başvuran 572 hastanın 257'si, hummayı raciadan 1127 hastanın 569'u, dizanteriden başvuran 974 hastanın 607'si, tahkikatları devam eden 380 hastanın 81'i, çiçekten başvuran 4 hastanın 2'si, tifüsten 41 hastanın 32'si hayatını kaybetti. Kabakulaktan ise 4 hastanın tedavisine devam edilmekteydi. Bunların dışında yaşanan çatışmalarda 79 yaralı var iken 12 asker şehit olmuştu. Kasım ayı ortası itibari ile Erzurum ve menzil hastanelerinde hastalıktan 13.994 ve yaralanma vakasından 1428 olmak üzere toplamda 15.422 hastanın tedavisine devam edilmekteydi.⁴⁰

Erzurum talimgâhına bağlı olan şehrin civarındaki köyler birleştirilerek salgın hastalıklarla mücadele etmek için hamamlar yapıldı. Kış mevsiminde hastalıkların daha da artacağı düşüncesiyle mümkün mertebe birliklere yakın mahallerde tedavi edilmek üzere seyyar hastanelerle Nuhurtab ve Karaköy menzil hastanelerinin yatak sayıları 500'e yükseltildi. Yatak sayıları 500'e yükseltilen bu hastanelerin mevki hastanesi gibi iş görmesi hedeflenmekteydi. Ayrıca seyyar hastanelerin yatak sayısı 200'e yükseltilerek yaralılar için hazır tutmak amacıyla çalışmalar devam etmekteydi. Gerek genişletilen hastanelerde gerekse 1000 yatağa çıkartılmaya çalışılan Erzurum hastanelerinin kış mevsimi için gerekli olan malzemesinin ikmalinin yapılması için yoğun çaba sarf edilmekteydi. Bunun için her hasta için bir yatak, iki çarşaf, bir yastık, iki yorgan, iki yorgan kılıfı, bir hasta torbası verilmek üzere hesaplamalar yapılarak ona göre malzeme hazırlanması amacıyla sıhhiye imalathanesi kurulmuştu. Bu imalathanenin kurulmasıyla günlük 100 yorgan ile 500 yatak ve yorgan kılıfı imal edilebilmekteydi. Gerekli olan 600 bin metre kumaş ile 50 ton pamuk peyderpey terk edilen mallardan tedarik edilmekteydi. Ne kadar terk edilmiş çamaşır varsa hepsine el konulmuştu. Hastanelerin alkol ihtiyaçları ise kâmilin temin edilmişti. Ayrıca hastalara konyak, şarap ile bir miktarda rakı meşrubat halinde veriliyordu.⁴¹

³⁹ ATASE, BDH.2233.146.002.09.

⁴⁰ ATASE, BDH.2233.146.002-001-010.

⁴¹ ATASE, BDH.2233.146.002-010.

Eylül 1915'in ilk günlerinde Rus tarafından gelen istihbarata göre Tiflis ve Bakü taraflarında kolera salgını yaşandığı bildiriliyordu. Ayrıca bu merkezler dışında kalan İran'ın Tebriz, Hive ve Rumiye bölgelerinde kolera salgını hüküm sürmekteydi. Erzurum'da bulunan sıhhiye müfettişliği Rusya'da yaşanan kolera salgınından etkilenmemek adına muhacir ve esirlerin ciddi muayeneden geçirilip tecrit altına alınmaları için gerekli çalışmaları yaparken birlikleri de konuyla ilgili birden fazla kez uyarılmıştı. Öncelikle atlet ve elbiseler dezenfekte edilerek şüpheli herkesin yıkanması için kolordulara gerekli uyarılar yapılırken uygulama noktasında sıkı denetimler gerçekleştirildi. Kolordulara hastalıkla mücadelede gerekli olan malzemeler verildi. Bu önlemlerin alınmasıyla III. Ordu'da yaşanan kolera salgının önüne geçildi. Fazla miktarda olan aşı ihtiyacının karşılanması için Erzurum'da aşı üretim evi kolera aşısı üretmek için hazır hale getirildi. Ekim 1915 itibarıyla hemen hemen cephe bölgesi için gerekli aşının tamamının üretimi tamamlandı.⁴²

Alınan tüm önlemlere rağmen Rus tarafında görülen kolera Türk tarafına sirayet etti. İlk vaka 26 Kasım 1915'te Bayburt ve 27 Kasım 1915'te birer gün ara ile Trabzon'da görüldü. Kolera vakası Trabzon İkinci Seyyar Jandarma Taburunda görüldü. Bu tabur 14 Kasım'da Erzurum'dan Bayburt'a 22 Kasım'da ise Trabzon'a ulaşarak Kavak kışlasındaki meydana yerleşmişti. Bu kışlanın özelliği gerek askere yeni alınan gerek de diğer illerden gelerek sağlık kontrolü için bekleyen erata mahsus bir misafirhane veya sevkiyat noktası olarak tahsis edilmiş olmasıydı. Seyyar jandarma taburu üç gün bu kışlada kaldıktan sonra daha önce depo olarak kullanılan binaya geçmişti. Aynı gün akşamında taburda kolera vakası görüldü. Tekfurçayı Hastanesinde bir hastanın ateşinin yükselmesi üzerine yapılan tetkikler incelendiğinde tabura ait bütün askerler kontrolden geçirildi. Yapılan kontrollerde 9 askerde kolera tespit edildi. Aynı gün Kavak meydanına yakın bir hanede bir kadın ve çocukta da kolera belirtileri görüldü. Yapılan tetkiklerde salgının su kaynaklı olduğu tespit edildi.⁴³

Hızlı bir yayılma gösteren hastalık Trabzon Hastanesi ve Lazistan Kuvvetleri Reisi Ali Rıza Bey'in gayretleri ile Aralık ayı itibarıyla tamamen ortadan kalktı. Erzurum'da ise ilk kolera vakası 30 Kasım 1915'te Morgof Hastanesinde 85. Alaya mensup bir askerde görüldü. İlk önce IX. Kolordu daha sonrada X. Kolordu birliklerinde görülen hastalık hızlı bir yayılım gösterdi. Hastalığın ilk görüldüğü Morgof hastanesi tamamen tahliye edilene kadar kolera Erzurum bölgesinde tüm şiddetiyle devam etti. Trabzon ve

⁴² ATASE, BDH.2233.146.002-018.

⁴³ ATASE, BDH.2233.146.002-018-002.

Erzurum'da görülen salgınlar arasındaki en büyük fark Trabzon'da hastalık su salgını şeklinde başlarken Erzurum'da ise temas salgını olarak görülmesidir.⁴⁴

Koleranın büyük bir salgına dönüşmesini engellemek amacıyla oldukça hızlı şekilde tedbirler alındı. Tekfurçayırı'nda bulunan hastane sadece koleralı hastalara tahsis edildi. Sultaniye hastanesinde ise kolera için laboratuvar kuruldu. Hastalığın görüldüğü birliklerde dezenfektasyon işlemleri hızlı bir şekilde tatbik edildi. Aşılar yenilendi. Takip eden günlerde aynı hastalık Erzurum merkezli Morgof hastanesinde görüldü. Hastalığın yayılım sahasının genişlememesi için şehirde bulunan yedi laboratuvar geceli gündüzlü çalıştı. Sivil halk arasında da birkaç vaka görülmesine rağmen doktorların insanüstü gayretleri neticesinde salgın başlamadan bitirildi.⁴⁵

Cephenin Türk tarafında sıhhi durum çok kötü olmasına karşın Rus tarafında da durumlar pek iç açıcı değildi. Özellikle Ruslardan alınan esirlerde birçok salgın hastalığın baş gösterdiği ve sevk sırasında bu hastalıktan ölen esirler oluyordu. Özellikle tifüs, çiçek ve tifo gibi bulaşıcı hastalıklar esirler görülmekteydi. Bu hastalıkların da yerli halka ve orduya geçmemesi için bunların önce karantinaya alınmaları ya da ordunun güzergâhından geçirilmemeleri uygun görüldü. Kafkas Cephesi'nde alınan Rus esirleri Sivas'ta bulunan esir kampına sevk ediliyordu. Bunlar arasında subaylar sıhhi açıdan daha iyi durumda iken erler için aynı şeyleri söylemek pek mümkün değildi.⁴⁶

Aralık 1915'te sıhhi durum için hazırlanan raporlardan birinde hastanelere başvuran hasta sayısı 13.882'i iken bunlardan 7.722'si taburcu edildiği hastalardan 524'nün hayatını kaybettiği yönündedir.⁴⁷ Aynı ay için hazırlanan ikinci raporda ise 13982 hastadan 7.722'si taburcu edilirken hayatını kaybedenlerin sayısı 5.437 olarak gösterilmektedir. Aralık ayı zarfında karahummadan hastanelere başvuran 78 hastanın 57'si, lekeli tifodan 619 hastanın 290'ı, hummayı raciadan 1.214 hastanın 608'i, dizanteriden 695 hastanın 524'ü, çiçekten 2 hastanın tamamı, kazıklı hummadan 14 hastanın 13'ü, veremden 41 hastanın 35'i, koleradan 86

⁴⁴ Erzurum'da yaşanan kolera salgını ve Morgof Hastanesi'nin tahliyesi sürecindeki kayıp çizelgesi için bkz: **ATASE**, BDH.2233.146.002.23. ; Trabzon'da kolera salgınında yaşanan kayıpların çizelgesi için bkz: **ATASE**, BDH.2233.146.002-22.

⁴⁵ SAĞLAM T. 1941: s.110.

⁴⁶ ARSLAN N. 2008: **Birinci Dünya Savaşında Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri**, s.89. İstanbul.

⁴⁷ **ATASE**, BDH.2233.146.002.024.

hastanın 79'u hayatını kaybetti. Bu ay içerisinde cephede yaşanan çatışmalar oldukça şiddetlendi. Şehit sayısı kesin olarak bilinmemekte birlikte 1.059 yaralı bulunuyordu. Bu ay zarfında ordunun %11,1'i hastalanmış, %0,7'si yaralanmış ve %4,3'ü hayatlarını kaybetmiştir. Ocak 1916 sonunda tüm menzil hastanelerinde 13.266'ı hastalıktan 2.288'i de yaralanmadan olmak üzere 15.554 hasta bulunuyordu.⁴⁸

Yaz mevsimi boyunca cephede ciddi askeri hareketler görülmemiştir. Ancak kış mevsimiyle beraber savunma pozisyonunda bulunan Türk ordusu üzerine Rus ordusu ciddi bir taarruz başlattı. Hedef Erzurum Müstahkem Mevkii'ni ele geçirmektir. Yaşanan çarpışmaların şiddetlenmesine rağmen sıhhi açıdan gerekli malzemelerin üretimine devam ediliyordu. Ancak Rus taarruzunun ilerleme göstermesi üzerine imalathane Erzincan'a sevk edildi.⁴⁹

1915 yılında sağlık teşkilatında belirli fakat çok yavaş ilerleyen bir düzelme görüldü. Bu zamana kadar hastaneler büyük salgınlara karşı hazırlıklı değillerdi. 1915 yılında da hastaların cephe gerisine taşınması meselesi çözülemedi. Tevfik Bey'in gayretleriyle sıhhi alanda birtakım düzenlemeler yapılmaya çalışıldı. Böylece tifüs salgını 1915 yazından itibaren bastırıldı. Daha sonra cephede yaşanan salgınlar hiçbir evresinde 1915 kışında olduğu kadar etkili olmadı.⁵⁰

Lekeli tifo bit ile bulaşan bir hastalık olduğu için bu salgınla mücadelenin temelinde bitin temizlenmesi bulunuyordu. Bu hastalıkla yapılacak mücadele için ilk etapta askerlerin kıyafetlerindeki bitlerin arındırılabilmesi için etüv makinasına ihtiyaç vardı. Yüksek sıcakta bitleri öldürmek mantığıyla çalışan makinadan yeteri miktarda bulunamayınca normal ekmek fırınları bu amaç için kullanıldı. 1916 yılında daha teknolojik bir etüv makinası cephede yapılabildi. Aynı zamanda bütün hastaneler dezenfekte edildi. Hastalıkla mücadelenin ikinci aşamasında, hasta bireylerden alınan kandan ilk aşı Sıhhiye Reisi Tevfik Bey tarafından Mart 1915'te Hasankale'de üretildi. Lekeli tifo yapılan etkin mücadele sayesinde kontrol altına alındı. Hummayı racia ise yine bit yoluyla bulaşan bir hastalık olmasına rağmen mücadele yöntemi tedavi sürecinde farklılık gösteriyordu. Neosalvarsan adlı ilaç bu hastalığın kesin tedavi yöntemiydi. Türk ordusunda bu ilaç etkin şekilde kullanıldı. Erken teşhis ile beraber bu hastalıkta ölüm oranları azaldı. Çiçek aşısı ordunun sevk edildiği tüm

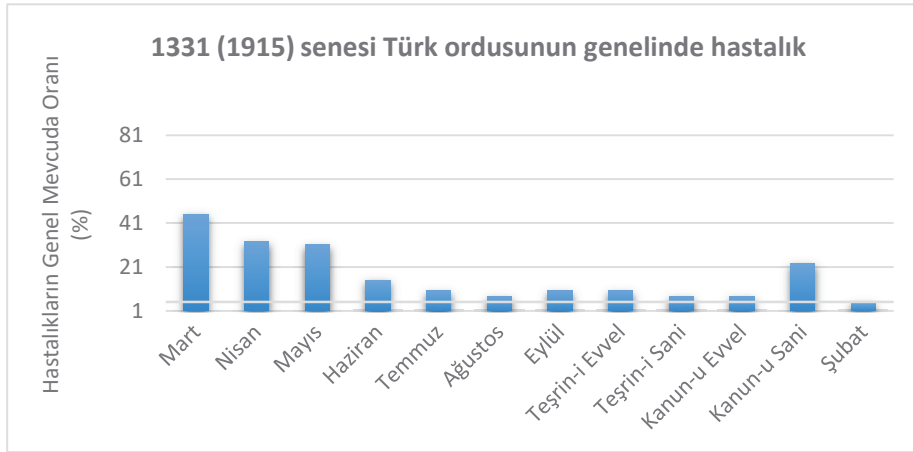
⁴⁸ ATASE, BDH.2233.146.002.026.

⁴⁹ ATASE, BDH.2233.146.002.026.

⁵⁰ BECKER H. 1983: s.33.

noktalarda yapıldığı için hastalık büyük salgınlara neden olmadı.⁵¹

Çalışmada incelenen Mart-Aralık 1915 devresinde büyük çoğunluğu salgın hastalıklardan olmak üzere 49.667 askerin hayatını kaybettiği görülmektedir. Aynı dönem içerisinde şehit olan asker sayısı ise 2.360'dır.⁵² Rakamın bu denli yüksek olmasının temelinde 1914 öncesi Osmanlı-Rus sınırında bulunan Erzurum merkezli bölgede salgınlar için gerekli zeminin hazır olması yatıyordu. Bölgenin barınma kapasitesinin üzerinde yaklaşık 200.000 askerin nüfusa eklenmesi en önemli kırılma noktalarından birisi oldu. Salgınların korkunç bir tabloya dönüşmesinde ise Sarıkamış Harekâtı tetikleyici oldu. Sanitasyon koşullarının sağlanması bir yıldan fazla zaman aldı. Ancak 1916 yılının sonlarına doğru hastalıklar tam manasıyla kontrol altına alınabildi. Tüm bunlar dikkate alındığında Sarıkamış Harekâtında yaşanan kayıplar hesaplanırken, harekâtın etkilerinin devam ettiği 1915 yılındaki salgınlardan yaşanan kayıplarda göz ardı edilmemelidir.

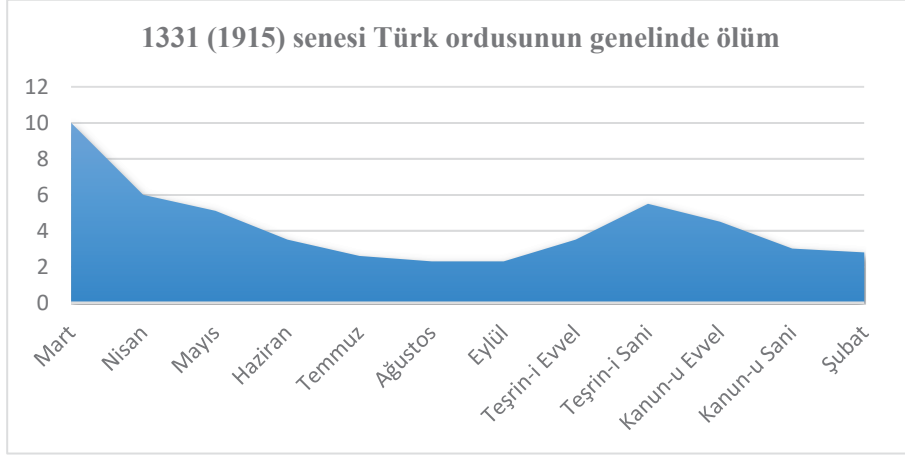

Yukarıdaki tabloda 1915 senesi zarfında tüm cephelerde savaşan Türk ordularında görülen salgın hastalıkların genel mevcut üzerindeki yüzdesel oranı görülmektedir. Bu sene zarfında Türk ordularının tamamında 236.250 asker hastalandı. Mart 1915'te ordu mevcutlarının %45'i hastalığa yakalanırken bu rakam etkili mücadele sonucunda Şubat 1915'te %5'e geriledi. Hastalanan askerlerin %34,2'si taburcu edildi. Salgın hastalıklara

⁵¹ SAĞLAM T. 1941: s.76-110.

⁵² SAĞLAM T. 1941: s.73.

yakalanan askerlerin %23'ü ise hayatını kaybetti.⁵³

Yukarıdaki tabloda ise 1915 yılında tüm cephelerde savaşan Türk ordularındaki ölüm oranları görülmektedir. Tablo incelendiğin mart ayının ölüm oranlarının en yüksek ay olduğu göze çarpmaktadır. Mart ayında ölüm oranı %10 civarındadır. Bu oran temmuz ve ağustos aylarında %2,3'lere gerilerken, sonbaharda yeniden yükseldi. Bir yıl içerisinde ordularda salgın hastalıklara bağlı görülen ölüm adedi 54.463'dür.⁵⁴ Tüm ordu bölgelerini kapsayan bu rakamlar III. Ordu'daki rakamlarla karşılaştırıldığında ölümlerin yaklaşık %95'nin III. Ordu mıntkasında görüldüğü anlaşılmaktadır.

1916 yılında ise tüm ordularda hastalanan asker sayısı 130.967'dir. Hastaların %70,6'sı tedavi edildikten sonra taburcu edildi. Taburcu olan hasta sayısı 92.524'dür. Bu sene zarfında hastalığa yakalan 29.978 asker hayatını kaybederken bu rakamın hastalananların sayısına oranı ise %22,8'dir.⁵⁵

Sonuç

Sarıkamış Harekâtı sonrası Enver Paşa Kafkas Cephesi'nden ayrılıp İstanbul'a dönerken komutayı Hafız Hakkı Paşa'ya bıraktı. Bu tarihten sonra taarruz inisiyatifi Rusların eline geçti. Türk ordusu ise uzun süre salgın hastalıklarla ve ordunun yeniden toplanması meseleleriyle uğraşmak zorunda

⁵³ ATASE, BDH. 3003.196.001.

⁵⁴ ATASE, BDH. 3003.196.001.

⁵⁵ ATASE, BDH. 3003.196.001.

kaldı.

Sarıkamış Harekâtı esnasında III. Ordu hem taktiksel hatalar yüzünden hem de hava şartlarının elverişsizliği sebebiyle ciddi miktarda kayıplar verdi. Hayatını kaybeden askerlerin naaşları karla kaplı arazi üzerinde kaldı. Hayatta kalmayı başaran askerler ise salgın hastalıklarla mücadele etmek zorunda kaldılar.

Salgınların başında tifüs hastalığı geliyordu. İkmali yeterince yapılamayan harp sahasında banyo ve temizlik ihtiyaçlarını karşılayamayan askerlerin bitlenmesi kaçınılmazdı. Tifüs bitler aracılığıyla bulaşan bir hastalık olduğu için kısa sürede ordunun tamamında etkisini gösterdi. Yüksek ateş, eklem ağrıları, bulantı ve kusma gibi belirtiler gösteren hastalık hızlı müdahale edilemediği durumlarda ölümcül sonuçlar doğurmaktaydı. Cephe gerisindeki en önemli merkez olan Erzurum'un dolayısıyla da sağlık kuruluşlarının içersin de buldukları durum bu denli büyük bir salgınla mücadele edilebilmesi için yeterli değildi. Tifo (karahumma) pis içme sularından kaynaklanıyordu. Bununla temel nedeni sahra tuvaletlerinin kullanılmamasıydı. Bu hastalıkla etkin mücadele aşı yoluyla yapılmasına karşın askerlerin birtakım alışkanlıklarının da değiştirilmesi gerekiyordu. Türk ordusu bu hastalıkla mücadeleye sevkiate sırasında yapılan aşılamayla başladığı için etkileri Alman ve Fransız ordularıyla karşılaştırıldığında çok düşük seviyelerde kaldı.

Ordu bünyesinde görevli doktorların dahi ölümüne neden olan salgınlarla mücadele edilebilmesi için Erzurum'a gönderilen Tefik Bey salgınların kontrol altına alınabilmesinde oldukça etkili oldu. Öncelikli olarak tüm sağlık kuruluşları hızlı bir şekilde dezenfekte edildi. Kurulan aşı üretim merkeziyle bölgesel bir aşı üretildi.

Yaz aylarında ikmal konusunda yaşanan sıkıntıların giderilmesiyle birlikte askerlerin ihtiyacı olan besin takviyesi yapıldı. Bünyesi güçlenen askerlerin salgın hastalıklardan kurtulmaları daha kolay oldu. Tifüs, tifo, kolera, hummayı racia ve dizanterinin neden olduğu ölümler sıkı takip ve geliştirilen tedavi yöntemleriyle en aza indirilmeye çalışıldı. İncelenen dönem olan Şubat-Aralık 1915 tarih aralığı Kafkas Cephesi'nde Türk ordusu için salgın hastalıklardan en fazla kayıpların yaşandığı dönemdir. Savaşın bu tarihten sonraki seyrinde yine salgın hastalıklardan kayıplar görülmekle birlikte hiçbir dönemde bu denli etkili olmamıştır.

KAYNAKLAR

A- Arşiv Kaynakları

1- Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (**ATASE**) Arşivi: BDH. 2814.42.026.; BDH. 2233. 146. 002. ;BDH. 2233. 146. 002-001. ; BDH.2233. 146. 002-001-002. ;BDH.2233. 146. 002.006.; BDH.2233. 146. 002.003.;BDH.2233.146.002.009.;BDH.2233.146.002-001-010.; BDH.2233. 146. 002-010.; BDH.2233. 146. 002-018.; BDH.2233.146.002-018-002;BDH.2233.146.002-22.;BDH.2233.146.002.024.; BDH.2233.146.002.23. BDH.2233.146.002.026. ; BDH. 3003.196.001.

2- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (**BOA**) : DH. İ.UM. EK, 5/99.; DH. İ.UM. EK, 6/1. DH.İ.UM, Z-6/42-4.; DH. ŞFR. 460/80.; DH. ŞFR. 460/91.; DH. ŞFR. 461/22.; DH.İ.UM, Z-6/42-3.; DH.İ.UM, Z-6/42-2. ; DH. ŞFR. 460/57.; DH.İ.UM, Z-6/42-2. ; DH. ŞFR. 460/57.; DH. ŞFR. 458/102.; DH. ŞFR. 460/72.; DH. ŞFR. 461/21-1-2; DH. İ.UM, Z-6/42-1.; DH. ŞFR. 461/57.

B- Resmi Yayınlar

Emrâz-ı Sâriye ve İstilâiye Nizamnâmesi, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1330.

Lekeli Hummaya Karşı İttihaz Olunacak Tedâbir-i Tahaffuziye ve Mania-i İstilâiye Üzerine Talimâtname, Dahiliye Nezareti Sıhhiye Müdiriyet-i Umûmiyesi Neşriyatı, İstanbul 1330.

C- Süreli Yayınlar

Harp Mecmuası, Teşrin-i Sani 1331, Sayı:1, Sene:1 Matbaa-yı Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul.

D- Telif Eserler

AKAY, T. 2013: “**XIX Yüzyılda Kafkasya’dan Osmanlı Devleti’ne Yönelik Göç Hareketlerinde Sinop’un Yeri**”, I. Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi, Karabük, s.3-13.

ARSLAN, N. 2008: **Birinci Dünya Savaşında Türkiye’deki Rus Savaş Esirleri**, İstanbul.

Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi’nde Sağlık Hizmetleri, Yayına Hazırlayanlar: Özlem Demireğen, Alev Keskin, Fatma İlhan, Ankara 2011.

GÖKÇE, T. İ. 1968: “**Erzurum Anılarımdan Çizgiler**”, Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi, Haz. Nusret Karasu-Nihat Özyardımcı, Ankara, Ulusal Verem Savaş Derneği XXI. Kongresi Ankara.

Hafız Hakkı Paşa’nın Sarıkamış Günlüğü, Yayına Hazırlayan: Murat Bardakçı, İstanbul 2014.

İNÖNÜ, İ. 1999: **Hatıralar (Birinci Dünya Harbi)**, İstanbul.

KUNTMAN, D. 2010: **Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları**, Ankara.

ÖĞÜN T. 2015: “**Kafkas Cephesi’nde Rus Rületi: Sarıkamış Harekâtı**”, Yeni Türkiye, Sayı:73 Kafkaslar Özel Sayısı-III, . Ankara.

ÖZBAY, K. 1976: **Türk Askeri Hekimliği Tarihi ve Askeri Hastaneleri**, İstanbul.

ÖZDEMİR, H. 2010: **Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918**, Ankara.

SAĞLAM, T.1940: **Cihan Harbinde III. Orduda Sıhî Hizmete Ait Küçük Bir Hulâsa**, Ankara.

SAĞLAM, T.1941: **Büyük Harpte 3. Orduda Sıhî Hizmet**, İstanbul.

- SAMİH, A. 1934: **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe**, Ankara.
- SANDERS, L. V. 1999: **Türkiye’de Beş Yıl**, Cilt:1, İstanbul.
- TEKİR, S. 2016: **“Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler”**, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı: XVI/32, s.43-65.
- URAL, S. 2005. **“1914-195 Yıllarında Kafkas Cephesi’nde Yaşanan Olayların Türk Basımındaki Yansımaları”**, Atatürk Dergisi, Cilt:4, Sayı:4, s.65-89, Erzurum.
- E- Tezler**
- BECKER, H. 1983: **I. Dünya Savaşında (1914-1918) Osmanlı Cephesinde Askerî Tababet ve Eczacılık (Alman Kaynaklarına Göre)**, İstanbul Üniversitesi Deontoloji ve Tıp Tarihi ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- KARATEPE, M. 1999: **I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, İstanbul.
- TEKİR, S. 2015: **Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi’nde Türk-Rus Mücadelesi 1914-1917**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.